

УДК 82.091 + 821.112.2

*Богдан Чуловський, доцент,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ДОСВІД НІМЕЦЬКОГО ГЕЛЬДЕРЛІНОЗНАВСТВА В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті аналізується вплив німецького гелдерлінознавства на розвиток російсько-української літературно-критичної думки, зокрема роль літературної рецепції класика німецької літератури в російсько-українському літературознавстві.

Ключові слова: гелдерлінознавство, літературна рецепція, рецептивний горизонт.

В статье анализируется влияние немецкого гелдерлиноведения на развитие русско-украинской литературно-критической мысли, в частности роль литературной рецепции классика немецкой литературы в российско-украинском литературоведении.

Ключевые слова: гелдерлиноведение, литературная рецепция, рецептивный горизонт.

The article analyzes the impact of German Helderlin studies the development of Russian-Ukrainian literary critical thought, in particular the role of literary reception of the classic of German literature in the Russian-Ukrainian literary studies.

Keywords: Helderlin studies, literary reception, receptive horizon.

Зацікавлення творчою спадщиною німецького письменника Йоганна Крістіана Фрідріха Гелдерліна (20.03.1770—7.06.1843) у світі зростає від року до року. Насамперед – на його батьківщині. Про це свідчить величезна бібліографія та урізноманітнення жанрів праць про нього як особу й митця, про сприймання творів Гелдерліна новими поколіннями німців і поза межами Німеччини. При наявності повного критичного видання його спадщини (т.зв. Велике штутгартське видання) і спеціального щорічника («Hölderlin-Jahrbuch»), на сторінках якого вже з'явилося чимало документів про епоху і життя Гелдерліна, виникають сприятливі умови для створення нових оригінальних досліджень у галузі гелдерлінознавства. Складається враження, що в тих регіонах Німеччини, з якими пов'язаний життєпис письменника складної долі, нові покоління його нащадків укладають свої путівники до цієї сфери знань, відповідаючи на запити ювілеїв письменника. Так, наприклад, до 150-річчя з дня смерті літератора вийшла в Тюбінгені праця Ульріха Гайєра (U. Geier) під назвою «Hölderlin: eine Einführung» («Гелдерлін: вступ») (1994). Поряд з ґрунтовними дослідженнями окремих аспектів творчості Гелдерліна, навіть поодиноких творів, не бракує традиційних синтезованих нарисів історико-літературного характеру. Типовою в цьому плані є монографія Рудольфа Трайхлера (R. Treichler) «Friedrich Hölderlin: Leben und Dichtung — Krankheit und Schicksal» («Фрідріх Гелдерлін: життя і творчість — хвороба і доля») (Штутгарт, 1987).

Прагнення представити сучасним читачам в єдності постать, характер і творчість цього письменника породжує нові біографічно-художні твори про нього. Маємо на увазі драму Петера Вайса «Hölderlin» (1971) та однойменний роман Петера Гертлінга (1976). Вони продовжують традицію, започатковану Стефаном Цвайгом 1925 року, коли той опублікував трилогію «Der Kampf mit dem Dämon», перша частина якої присвячена Фрідріху Гелдерліну [294, 97-206].

У Німеччині постійно зростає кількість праць рецептивного характеру, в яких простежується сприймання творів Гелдерліна поза Німеччиною (аж у Китаї) чи їх відлуння в німецькій літературі новітніх часів. Розмірковування про відношення спадщини Гелдерліна до сучасності є в різних працях. Характерний приклад — розділ «Між модернізмом і постмодернізмом» у монографії Г. Боте (Bothe H. Hölderlin zur Einführung, 1994) («До питання про вступ до Гелдерліна») [323, 167-176]. Різні аспекти цієї проблеми подані в колективному дослідженні під керівництвом Ульріха Гайєра «Hölderlin und die Moderne: eine Bestandsaufnahme» («Гелдерлін і сучасність: ракурс

сприймання» (Тюбінген, 1995).

Ретроспективний погляд на цей величезний доробок з позиції сучасного українця виявляє на кількісному (бібліографічному і жанрово-тематологічному) рівнях несумірність конусоподібної форми. Дуже широка основа цього конуса, яка вертикально сягає ледь не до вершини цієї моделі, — це німецькомовні різножанрові і різнотематичні праці. Далі цей уявний конус доповнюють російськомовні дослідження і коментарі (відсотків два від німецьких), а на цьому тлі виділяється брунька україномовного дискурсу з приводу спадщини цього митця та його місця в історії зарубіжної літератури. Слов'янські автори, володіючи німецькою мовою, читають німецького письменника в оригіналі, але у своїх рефлексіях та інтерпретаціях спираються переважно на переклади і поодинокі історико-літературні дослідження. При цьому спостерігаємо стійку тенденцію: українські автори посилаються на російських і лише зрідка на німецьких; російські автори — на своїх вітчизняних попередників і, більшою мірою, на німецькомовні джерела. Тому, щоб виявити своєрідність україномовної рецепції Гельдерліна, конче необхідно хоча б засигналізувати таке подвійне заломлення німецьких джерел, зафіксувавши спільні для росіян та українців ідеї, заломлені названим несумірним історико-літературним контекстом.

Згадка про наростаючу лавину німецькомовного (Німеччина, Австрія, Швейцарія) гелдерлінознавства — обов'язковий компонент будь-якої примітної праці про цього митця як у Росії, так і в Україні. Типовий приклад знаходимо в передмові А. Луначарського до російського перекладу драми «Смерть Емпедокла» (1931). Нарком освіти, письменник тоді писав: «У той час, як у Німеччині буйно розцвітав експресіонізм, Гельдерліна піднесли на вершину кращих поетів цієї країни. Його проголосили мудрецем і пророком. Тепер цю перебільшену оцінку дещо знизили, але Гельдерлін залишився майже для кожного освіченого німця серед десяти-дванадцяти геніїв нації. Про нього виникла воістину гігантська література, в якій його творчість розглядається з філософської і культурно-історичної, формально-літературної і психологічної точок зору» [2, 157]. Автор знав ситуацію, бо ще 1929 року в доповіді «Соціологічні і патологічні фактори в історії мистецтва» чимало місця відвів для Гельдерліна.

Якщо А. Луначарський, не називаючи авторів німецькомовних праць, спеціально наголосив на основних напрямках тодішнього гелдерлінознавства, то через 37 років О. Дейч у першому виданні монографії «Судьби поетів. Гельдерлін. Клейст. Гейне», перерахувавши останні на той час праці німецьких учених, що вийшли друком у 1955-1963 рр., зауважував: «Радянське літературознавство щойно береться за серйозне вивчення багатогранної творчості Гельдерліна та його трагічної долі. Біля витоків цього вивчення стоять праці А. Луначарського, за підтримки якого була видана трагедія «Смерть Емпедокла» в перекладі Я. Голосовкера» [1, 13]. Сам же О. Дейч у своєму нарисі цитував німецькомовні праці, що постали давно і були поворотними у становленні гелдерлінознавства: В. Вайблінгера (Waiblinger W. Friedrich Hölderlins Leben, Dichtung und Wahnsinn, 1830); Н. фон Геллінграта (N. von Hellingrath. Hölderlin – Vermächtnis, 1914, друге видання 1936 року); С. Цвайга (Zweig S. Der Kampf mit dem Dämon. Hölderlin. Kleist. Nietzsche, 1925, в Росії перекладена 1932 р.).

Незважаючи на те, що між виступами А. Луначарського та О. Дейча існує велика часова дистанція, все-таки ретроспективний пунктир, що окреслював потрібний контекст, у Дейча такий же. «Після першої світової війни, — писав О. Дейч 1967 року, — експресіоністи, переосмислюючи чимало цінностей старої довоєнної Європи, звернулися до етичних аспектів поезії Гельдерліна і створили справжній культ цього поета, котрий лише принагідно згадувався у багатьох курсах німецької літератури. Значну роль у відродженні поезії Гельдерліна, її тлумаченні і пропаганді відіграв німецький поет і вчений Норберт фон Геллінграт (1888-1916), що загинув у 28 років під час першої світової війни під Верденом» [1, 13]. Отже, маємо однакову парадигму мислення з ледь зміненим контекстом історико-літературних фактів, що творять подвійний шар (російський і німецький) рецептивного горизонту.

Ще через 20 років типова парадигма пояснення перипетій входження Ф. Гельдерліна у свідомість нащадків постане в українському контексті. Д. Наливайко дещо змінить німецьку ретроспекцію та ідеологічні акценти. «Зла доля довго переслідувала Гельдерліна, — писатиме він 1978 року, — й після його смерті, і ближчі покоління майже повністю забули його. Якщо історики літератури в минулому столітті й згадували його ім'я, то тільки в переліку імен другорядних поетів або ж як приклад митця, що розминувся зі своєю епохою. Правда, траплялися й винятки, інколи лунали й голоси палкого захоплення поезією Гельдерліна, але тривалий час вони не могли розвіяти цвинтарної тиші. Один із цих голосів належав Г. Гервегу, видатному поетові німецької революції 1848 року, який перебував у дружніх стосунках з К. Марксом. «Гельдерлін! — схвально писав Гервег. — Тільки згадаю про нього, а вже здригається моє серце. Гельдерлін! Поет моєї мо-

лодості, перед яким німці у великому боргу, оскільки загинув він з їхньої вини. Із жалюгідних умов нашого життя, ще не спізнавши всієї міри нашої ганьби, врятувався він втечею в святу ніч безумства,— той, хто був покликаний йти попереду і співати нам пісні боротьби...» [3, 179-180]. Український знавець історії німецької літератури відзначив далі заслуги у «відкритті» Гельдерліна для ХХ століття і Р. М. Рільке, і Т. Манна, і М. Гайдегера, і Й. Бехера, хоча не уник (70-ті ж роки ХХ століття) ритуального осуду новітніх німецьких підходів до реінтерпретації творчості Гельдерліна, мовляв, «всі ці тлумачення зрештою не що інше, як містифікації особистості й творчості Гельдерліна, що не мають нічого спільного з реальним поетом, з дійсним змістом і характером його творчості» [3, 180].

Як бачимо, німецький рецептивний горизонт виступає тлом міркувань Д. Наливайка, яке вже складається з трьох шарів (німецький, російський, український), бо далі український історик зарубіжної літератури солідарно посилався на російських дослідників Н. Берковського, А. Луначарського, Я. Голосовкера, Б. Реїзова, К. Протасову, намагаючись відверто полемізувати з німцями й уточнювати слушні думки росіян, виразно артикулюючи власний погляд на проблему «хибної», «вульгарної» актуалізації класичних творів. Проілюструємо цю особливість історико-літературного дискурсу Наливайка одним його твердженням. **«Аж ніяк не замикаючи зміст і значення поезій Гельдерліна в рамки його історичної епохи, марксистське літературознавство разом з тим справедливо наголошує, що її не зрозуміти поза цією буремною переломною епохою. Епохою, центром якої є французька буржуазна революція 1789-1794 рр. з її могутнім впливом на всі сфери життя тогочасної Європи — життя соціального, політичного, ідеологічного, художнього. Про цю пов'язаність світогляду й творчості поета з найвидатнішою подією його доби писав уже А.В. Луначарський, якого з повним правом можна вважати зачинателем вивчення Гельдерліна в радянській науці. Проте слід зазначити й те, що ця пов'язаність була далеко не пряма й не однозначна, що в творчості Гельдерліна дається взнаки й відома складність романтичної реакції на французьку буржуазну революцію, реакції, в якій початковий ентузіазм дедалі більше поступався місцем тривозі й розчаруванню»** [3, 180]. Підкреслені обмовки, застереження, обмеження і т.п. — дуже симптоматичні. Тут же варто звернути увагу на те, що в ті ж 70-ті роки ХХ століття в Україні визрівала інша якість літературної рецепції Гельдерліна, стимульована одночасно як матеріалом німецькомовної культури, так і українським соціополітичним середовищем. Суб'єктами такої літературної рецепції були українські шістдесятники-дисиденти, які знали німецьку мову і контактували з громадянами ФРН. Про це свідчать, зокрема, листи Василя Стуса з в'язниці та із заслання. Так, у листі до Анни-Галі Горбач від 12.04.1977 р. Стус писав: «Дякую за антологію німецької лірики. Я вже писав Вам попередньо, що дуже волів би мати українське Святе Письмо. Окрім того, мені дуже ходять про сонети й елегії Рільке з коментарем (були такі видання у Вас — три чи чотири автори коментували їх). Звичайно ж, новітня німецька поезія (бо я не знаю ні Тракля, ні Бенна, ні Бахман, ні Целяна до пуття — а знаю окремі вірші) мене цікавить персоналіями. Нарешті — багатюща філософська школа — Яспер, Клагес, «Holzwege» Heidegger'a (він же про Рільке і Гельдерліна писав чимало)» [4, кн. 2.— С.105].

Зацікавившись через М. Гайдегера і Р.М. Рільке поезією Гельдерліна, Стус розшукував його твори і при тім міркував про особливості сприймання його поетичного світу. В листі до В. Дідківського від 24.10.1978 р. він писав: «Коли маєш двотомового Гельдерліна, прошу обіцяти мені позичку [...]. Маю книгу М. Heidegger'a про нього. Але вхопити дух його новочасний — ніяк не можу з якого десятка знаних мені віршів. Може, це знак моєї певної нехоті до романтиків певного типу? Не знаю. Чи, може, до 40 р. звужується здатність збагнути інших?» [там само, 156]. В. Стус, як засвідчують М. Коцюбинська [4, II, 237], а також тексти його листів і віршів, знав філософію екзистенціалізму, був близьким до неї за своїм світовідчуттям, котре постійно живило його літературно-критичний дискурс. І серед глибинних факторів, які формували той дискурс, було постійне зіставлення явищ української літератури з текстами улюблених німецькомовних митців. Ось характерний приклад: «Оце читаю теперішні поетичні тексти,— писав Стус у листі до рідних від 4.11.1984 р.— усіх цих павличок і скирд — і стає дивно: як можна так формалізуватися! Цікавіші рядки у Бажана (Павличко надрукував посмертну збірку), але й Бажан — як не надолужував свій світ останніми десятиліттями (італійці, Рільке, Гельдерлін, Целян, Гете), але так і лишився холодно-барочним. Сказати б, аристократизму рядка йому додалось не дуже. Усе це давній стиль, давня стилістика, перегорілий попіл, не-вогонь. Власне, який вогонь у 80 років? А що решта наша — порівняно з Бажаном?» [4, I, 475]. Отже, Бажан зіставляється із зарубіжними письменниками, передусім — німецькомовними, яких він перекладав, а вже на такому тлі сприймаються й оцінюються сучасні Стусові українські поети, враховується при тім тип емоційної вразливості поетів, який пов'язується з віком людини, хоча Стус усвідомлював гіпотетичність такого зв'язку.

У наведених вище прикладах, що ґрунтуються на однотипній аналітико-оцінній парадигмі, вбачається діяння обидвох «ключів» — механізмів опосередкованої літературної рецепції особистості і творчості Ф. Гельдерліна. А в їх осередді — неоднаково представлені питома вага німецької традиції, досвід німецькомовного гелдерлінознавства, яке презентує світові свої здобутки різними мовами, за участю міжнародної видавничої кооперації.

Монографічні праці про Ф. Гельдерліна, які представлені в нашій бібліографії, укладеної за матеріалами Баварської бібліотеки, сягають сотні. І вийшли вони у світ здебільшого за останні тридцять років. Частотність і хронологію публікацій демонструє така таблиця:

Роки	1956– 1969	1970–1980	1981–1990	1991–2001
Кількість книг і сторінок				
Кількість книг	6	4	27	54
Середній обсяг однієї книги у сторінках	187	213	331	306

Підкреслимо, що з 54 книжок останньої декади ХХ століття 23 книги мали обсяг понад 300 сторінок, зокрема і 532, 542, 596, 606, 715, 857 сторінок.

Ці дослідження стосувалися сімейного середовища і нащадків родини Гельдерліна, його біографії (особливо інтимного життя і хвороби); філософських поглядів і стосунків з філософами; ставлення письменника до релігії, зокрема до пантеїзму і християнства; характеристики жанрово-композиційних особливостей поезії, прози і драматургії, поезики та індивідуального стилю; місця письменника в літературному процесі, а також впливу спадщини німецького класика на європейський модернізм і навіть постмодернізм. Крім уже згаданого Норберта фон Геллінґрата, який першим систематизував спадщину Гельдерліна і заклав основи гелдерлінознавства, в Німеччині до його розбудови прислужилися Фрідріх Байснер і Адольф Бекк, під керівництвом яких вийшло 1943 року в Штутгарті Зібрання творів письменника (*Grosse Stuttgarter Ausgabe*), а через рік — Вибрані твори (*Kleine Stuttgarter Ausgabe*). Хроніку життя і творчості Ф. Гельдерліна (*Hölderlin. Eine Chronik in Text und Bild*) видали 1970 року у Франкфурті-на-Майні Адольф Бекк і Пауль Раабе. Значний внесок у німецьке гелдерлінознавство зробили Беда Аллерман (праця «*Hölderlin und Heidegger*», 1956), П'єр Бертю (підсумкове дослідження «*Friedrich Hölderlin*», 1981), Ульріх Гойзерман («*Friedensfeier: eine Einführung in Hölderlins Christushymnen*», 1959) та багато інших. Однак важко нині переоцінити значення праць Мартіна Гайдеггера та Ганса-Георга Гадамера, які не тільки заклали філософські основи адекватної щодо суті художнього світу Гельдерліна герменевтики, а й переконливо розкрили своєрідність його поезики, її відношення до античності, до мінливої сучасності і до майбутнього. Вони радикально впливали на поглиблення літературної рецепції художнього світу Гельдерліна в Німеччині, а їх праці, перекладені російською та українською мовами, ставали факторами культури росіян та українців і сприяли трансформації естетичної свідомості нового покоління літераторів з посткомуністичного простору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дейч А.И. Судьбы поэтов: Гельдерлин. Клейст. Гейне. Изд. 3. — М.: Худож. литература, 1987. — 588 с.
2. Луначарский А.В. Собрание сочинений: В 8-ми томах. — Т. 6. Западноевропейская литература. — М.: Художественная литература, 1965. — 693 с.
3. Наливайко Д. Світлий геній Гельдерліна // Всесвіт. — 1978. — № 9. — С. 179–187.
4. Стус В. Твори: У чотирьох томах, шести книгах. — Львів: Просвіта, 1997. — Т. 6 (додатковий). — Книга I. — 245 с.; Книга II. — 262 с.
5. Bertaux P. Friedrich Hölderlin. — Aufl. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. — 726 S.
6. Bothe H. Hölderlin zur Einführung. — Hamburg: Junius, 1994. — 203 S.
7. Heidegger M. Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung. — 4., erw. Aufl. — Frankfurt am Main: Klostermann, 1971. — 192 S.
8. Heidegger, Nietzsche, Hölderlin: Gegenströmungen / vorgelegt von Andreas Munz, 1994. — IV, 368 S.
9. Treichler R. Friedrich Hölderlin: Leben u. Dichtung. Krankheit u. Schicksal. — Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben, 1987. — 248 S.